

РЕЦЕПЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ ВИКЛАДАННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ ДИСЦИПЛІН У КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

У другій половині XVIII ст. європейські університети опікувались пошуками нових підходів до процесу освіти. Києво-Могилянська академія не стояла осторонь цих новітніх освітянських тенденцій. Для її професорів вони були пов'язані з оновленням викладання філософських дисциплін, що увиразнилось через звернення до творчого спадку видатного німецького філософа Християна Вольфа (1679–1754), творця так званої шкільної філософії. Саме система цього філософа дістала поширення у тогочасному академічному середовищі. Вольфіанство суттєво посприяло переходові від середньовічного академічного дискурсу до нового, наукового способу філософування. Цікавим моментом цього стилю було збереження певних особливостей схоластики (так би мовити «оновленої»), попри намагання Вольфа неухильно просувати філософський пошук у бік нових форм і методів пізнання світу, людини і Бога.

І все ж, попри значущість зв'язків Київської академії та вольфіанства, ця тема поки що не отримала свого ґрунтового висвітлення. Це й зрозуміло, оскільки впродовж тривалого часу вітчизняна історико-філософська наука не приділяла достатньої уваги «шкільній» філософії як явищу німецької, а отже і загальноєвропейської культури, до якої з повним на те правом, за всіма ознаками, належала і Київська академія. Зазвичай якщо й заходила мова про витоки німецької філософії, то все обмежувалось фундатором монадології, геніальним німецьким вченим Готфридом Ляйбніцем. Про Вольфа, його учнів і послідовників майже не згадувалось, хіба що в зв'язку з критичною філософією Канта.

Вочевидь ця спрощена схема суттєво збіднює сприйняття і розуміння німецької «шкільної» філософії, підвалини якої заклав Вольф, а його численні учні надали їй належного методичного і дидактичного вишко-

лу, без чого вона не змогла б стати провідною філософською системою, що домінувала в стінах німецьких університетів до кінця XVIII ст., коли критична філософія Канта призвела до втрати її впливу.

Для більшості європейських університетів друга половина XVIII ст. пройшла під гаслом оновлення засад – навчальних програм, методик, появи в навчальних планах нових наукових і філософських дисциплін, які віддзеркалювали перші вагомі успіхи модерної думки. Це реформування торкнуло й вищі навчальні заклади Російської імперії, зокрема Київську академію¹. Про ті далекі часи відомий фахівець з історії вітчизняної філософії і культури Дмитро Чижевський писав так:

В половині XVIII ст. прийнялася в Академії (Київській. – В. К.) філософська система, яка панувала на той час у цілій Європі – система Вольфа. Підручниками учнів Вольфа користувались при викладанні, і до традиційних... філософських наук додаються тепер ще й інші. Сама схема філософських наук стає вольфівською (тією, що лежала в основі філософської систематики і у Канта): логіка, онтологія, психологія, космологія, природна теологія, іноді ще й етика, природне право, історія філософії².

Дещо подібне спостерігалось і в московських навчальних закладах. У Московській греко-латинській академії, писав Е. В. Радлов, у цей час також спостерігаються відчутні зміни у філософській освіті:

На зміну схоластичному викладанню у нас з'явилися підручники у дусі Ляйбніца і Вольфа... Вплив Вольфа відчули на собі Анічков і Брянцев, професори Московського університету, але цей вплив відчула на собі особа значно вагоміша, а саме, перший російський вчений і філософ М. Ломоносов³.

Добре відомо, що Ломоносов не тільки навчався у Вольфа, а й упродовж усього життя зберігав до нього повагу, шанував його як свого вчителя і вихователя та чуйну людину, що неодноразово допомагала йому виплутуватися з багатьох халеп, в яких часто опинявся молодий, темпераментний російський спудей, навчаючись у Марбурзі. «Перший» російський вчений завжди визнавав за німецьким наставником авторитет

¹ Щодо місця і ролі Київської академії в російській системі вищої освіти сучасний нідерландський фахівець В. Фрейгоф пише: «Відсутність справжніх університетів у Російській імперії, до якої з 1667 року знову належала Україна, давала російській (йдеться про Московську слав'яно-греко-латинську академію. – В. К.) й українській академіям чудове положення для освіти державних діячів, юристів, лікарів і вчених. Перш за все ті курси, що викладались у Києві, вважались "справжнім" університетом». Див.: *Frijhoff W. Grundlagen // Geschichte der Universität in Europa / Hrsg. W. Rüegg. – Bd. 2: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800).* – С. 57.

² Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – К., 2005. – Т. 1. – С. 25.

³ Радлов Э. В. Очерк истории русской философии // Русская философия. А. И. Венденский, А. Ф. Лосев, Э. А. Радлов, Г. Г. Шпет: Очерки истории русской философии. – Свердловск, 1991. – С. 101–102.

у багатьох наукових і філософських дисциплінах, особливо в експериментальній фізиці, онтології, космології та ін. Вольфівські ідеї стимулювали науковий і філософський пошук Ломоносова, свідченням чого є його праці, коментовані переклади деяких трактатів німецького філософа, а також їхнє тривале листування.

Однак, попри авторитетність вольфіанства як вдало «складеної» філософської системи, особливо з огляду на її безперечні дидактичні переваги, його раціоналістична доктрина не всіма професорами Київської академії сприймалася за якісь виняткові філософські здобутки. Відомо, наприклад, що Теофан Прокопович поцінював систему Вольфа, ставився до нього з повагою, зокрема, засуджував вигнання німецького метафізика з Галльського університету, проте не надавав його філософії якогось виняткового інтелектуального значення. Водночас Прокопович цінував німецького вченого як доброго знавця математики. Свідченням цього є те, що в його особистій бібліотеці зберігалася кілька латинськомовних математичних праць Вольфа, зокрема двотомне видання «*Elementa matheseos universae*», до якого київський професор звертався під час читання курсу з математики¹.

Щодо філософських здобутків німецького метафізика, то тут оцінки Прокоповича значно критичніші. Для нього «нова філософія Вольфа, який колись професором у Галле був, а нині – в Марбурзі, є надто плоскою [навіть] для початківців, уже не кажучи про ерудитів»². І, як далі пише Т. Байер, біограф Прокоповича, «твори Буддея він (Прокопович. – В. К.) цінував вище від інших, з ним [самим] та з іншими [вченими] Німеччини й Англії підтримував [жваве] листування»³. Утім, попри критичні зауваги, київський філософ розважливо вважав вольфіанство прийнятнішим для Академії, аніж якісь інші новітні філософські течії, а потребу в оновленні філософського освіти завжди відчував дуже гостро.

Однак, попри певне домінування «системи Вольфа» в європейському академічному середовищі, трактати «філософського барона» все ж не використовувались як підручники в навчальному процесі. Так було і в Київській академії. У нас немає жодного свідчення про використання вольфівських філософських опусів в Академії як підручників. Як уже зазначалося, це було зумовлено тим, що трактати Вольфа не могли виконувати функцію повноцінних підручників з кількох причин: цьому заважали величезні розміри кожного трактату, а також надто схоластичний

¹ Як свідчать навчальні звіти, зібрані В. Аскоченським, математичними трактатами Вольфа, поряд з підручниками Анічкова і Вейдлера, викладачі Академії послуговувались навіть на початку XIX ст. Див.: *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем Академиею. Ч. 2. – К., 1856. – С. 434.

² *Байер Т.* Життєпис Прокоповича // *Прокопович Ф.* Філософські твори: В 3 т. – К., 1981. – Т. 3. – С. 371.

³ Там само.

стиль викладу матеріалу, з дріб'язковим розбиттям кожного питання на окремі частини, підрозділи, безліч параграфів тощо. У цьому контексті слухним є зауваження М. Вундта стосовно того, що коли «Вольф пізніше сам перейшов на латину, то його книжки ставали все розлогішими і для академічної мети неприйнятними. Під час їх написання він думав не про німецькі університети, а про європейський вчений світ»¹. Тож, з огляду на тодішні дидактичні і методичні вимоги, жоден викладач не міг порадити своїм студентам послуговуватись цими опусами як підручниками.

Сказане має безпосередній стосунок до філософської освіти у стінах Київської академії. На поширення в київському академічному середовищі другої половини XVIII ст. ляйбніцівсько-вольф'янських ідей у викладі Ф. Хр. Баумейстера звернув увагу Чижевський: «У другій половині століття (йдеться про XVIII ст. – В. К.) Аристотель був остаточно витіснений з Академії вольф'янською школою, передусім Баумейстером, підручники якого в значній кількості завозились з Німеччини»². Ця переорієнтація відбилась на дисциплінарній структурі філософії, що її викладали в Києві починаючи з 1750-х рр. Перелік філософських дисциплін, послідовність їхнього викладання майже повністю відповідала вольфівській класифікації. Коментуючи таке «переформатування» філософії, до якого вдалися професори Київської академії, Чижевський пише: «І рукописи лекцій, що збереглися з того часу, інакше побудовані. На місце аристотелівської класифікації філософії приходить вольфівська, яка була доповнена історією філософії (за Брукером)»³.

Про виняткову вагу «школи Ляйбніца – Вольфа» в подальшому розвитку вітчизняної академічної освіти писав також визнаний фахівець з історії української філософії Вілен Горський: «Власне, поширення ідей філософії Г. В. Ляйбніца здійснюється в Україні значною мірою через залучення до філософії систематизатора його ідей Хр. Вольфа у викладі одного з талановитих учнів метра німецької метафізики Ф. Баумейстера»⁴. Саме праці Баумейстера впродовж тривалого часу використовували як університетські підручники з метафізики, філософії і логіки. Причин цієї популярності було декілька, одна з них – мова, оскільки загальноновизнаним є те, що ці трактати написані ясною і цілком зрозумілою латиною.

¹ Wundt M. Kant als Metaphysiker. Ein Beitrag zur Geschichte der Deutschen Philosophie im 18. Jahrhundert. – Stuttgart, 1924. – S. 50.

² Чижевський Д. Західноєвропейська філософія в старій Україні // Чижевський Д. Філософські твори. – Т. 2. – С. 110.

³ Чижевський Д. Західноєвропейська філософія в старій Україні. – С. 111 (йдеться про велику (шеститомну) працю Я. Брукера «Historia Critica Philosophiae a mundi incunabulis ad nostram usque aetatem deducta» (1742–1744). Слід пам'ятати, що цей великий опус мав значний попит у тогочасному академічному середовищі Європи. До нього зверталась більшість університетських викладів).

⁴ Горський В. Філософія в українській культурі. – К., 2001. – С. 200.

Крім того, Баумейстер спромігся викласти метафізичні питання коротко і водночас досить повно, при цьому не спрощуючи тлумачень. Зіграла свою роль і популярність німецького метафізика та педагога, чие ім'я було широко відоме в університетських колах Європи.

Відомий російський дослідник Радлов привертає увагу до широкого розповсюдження підручників Баумейстера у російській системі вищої духовної та світської освіти. Про виняткову популярність Баумейстера у російській філософській освіті писав також Г. Г. Шпет: «Баумейстер був таким популярним, що його навіть перевидавали в Москві латиною (у 1777 році)»¹. Варто додати, що «зачарованість» працями Баумейстера тривала й далі: навіть у 1820–1830-х рр. університетські й духовно-академічні викладачі послуговувались його підручниками, які все ще мали повагу та авторитет².

Яким же чином відбувалося «вторгнення» вольфіанства, зокрема підручників Баумейстера, у філософську освіту Могилянської академії? Горський окреслює той шлях, яким вольфіанство швидко й упевнено зайняло місце поважного освітнього чинника у Києві:

У 1753 р. префект Києво-Могилянської академії Давид Нацинський (який сам навчався у Ф. Баумейстера під час перебування в Саксонії), одержавши підтримку протектора Академії, київського митрополита Тимофія Щербаського, та Георгія Косинського, запровадив філософське навчання в Академії за підручником Ф. Баумейстера. Впродовж багатьох десятиліть лаябніце-вольфівська система лишатиметься головною базою, на якій ґрунтувалась філософська освіта в Україні³.

¹ Шпет Г. Г. Очерк истории русской философии // Русская философия. – С. 274 (йдеться про перевидання латиною за редакції відомого історика і правника М. Бантиша-Каменського трактату Баумейстера «*Elementa philosophiae recentioris usibus iuventutis scholasticae*. Edidit Nicolaus Bantisch-Kamenski» (1777). Принагідно зазначу, що це справді є перевиданням трактату мовою оригіналу, а не його перекладу, як про це пише відома дослідниця Валерія Нічик: «У 1777 році він (трактат Баумейстера. – В. К.) був перекладений з латини вихованцем Києво-Могилянської академії М. Бантиш-Каменським і виданий у Москві під назвою “Елементи філософії”» (Нічик В. М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – К., 2001. – С. 101). Здається, перекладів текстів Баумейстера українською мовою не існує, є кілька старих російських перекладів. Див.: Баумейстер Фр. Логика. – М., 1760; Его же. Метафізика. – М., 1764; Его же. Нравоучительная философия. – СПб., 1783. Іван Мірчук пише про існування перекладу П. Лодія, щоправда російською (точніше, якоюсь сумішшю церковнослов'янської і російської), другої (практичної) частини «*Elementa philosophiae...*»: цей переклад нібито вийшов у Львові у 1790 р. Про це йдеться у статті: Мірчук І. Петро Лодій та його переклад «*Elementa philosophiae*» Баумейстера // Філософія і соціологія. – 1993. – № 4.

² Про це пишуть сучасні російські дослідники. Див.: Овчинникова Е. А., Чумакова Т. В. Немецкая философия в русских университетах первой половины XIX века // Философский век. Альманах. Вып. 25: История философии как философия. Часть 2 / Отв. ред. Т. В. Артемьева, М. И. Микешин. – СПб., 2003. – С. 57–60.

³ Горський В. Філософія в українській культурі. – С. 200.

Про конкретні обставини «входження» Баумейстера у практику філософської освіти Академії пише також сучасна дослідниця вітчизняної філософської думки Марина Ткачук. Спираючись на джерела тієї доби, Ткачук відслідковує, яким чином відбувався цей, досить стрімкий, перехід до підручників вольфівської школи – доробку Баумейстера¹. Вони швидко витіснили не лише традиційно поширену в навчальному процесі Академії єзуїтську версію аристотелізму, а й тодішній, досить новий і популярний, великий (чотиритомний) опус «*Institutiones philosophiae*» картезіанця Пурхоція (1651–1734)². Не пощастило навіть досить пристойному новітньому підручнику правовірного вольфіанця Й. Г. Вінклера (1703–1770) «*Institutiones Philosophiae Wolfianae Utriusque Contemplativae et Activae*»³, який містить досить повний виклад усіх частин вольфіанства, включно з фізикою. Відомо, що впродовж короткого часу ним послуговувались в Академії (приблизно два роки), – до цього твору звертався у своїх лекціях, зокрема, Давид Нащинський. Утім, і від праці Вінклера мусили відмовитись. Небажання читати курс філософії «за Вінклером» зумовлювало те, що, як писав Київський митрополит Тимофій Щербацький, навіть такому виваженому, освіченому і вправному наставнику, як Нащинський, не вдалося, спираючись на підручник Вінклера, повноцінно викласти спудеям курс філософії, зокрема, організувати диспути, тому митрополит досить сурово зобов'язував Нащинського так проводити диспути⁴. Далі Щербацький дає більш розгорнуте пояснення свого розпорядження:

Всечесному Академии моей Киевской префекту іеромонаху Давиду притверджено, дабы он автора Генрика Винклера, который въ школъ философіи учеников въ прошлых двоих годѣх ним, всечесним префектом, диктован, из оного автора, по сознанію самого его всечесного префекта Давида, диспут отправлять надлежащих он, всечесний префект, всячески не в состояни, а без той экзерцѣтаціи ученикам быть бесполезно, оставить, по тому что преподавать же *Institutiones philosophicas – ad faciliorem veterum ac recentium philosophorum lectionem comparatas et studio Emundi Purchotii Pinonensis*, который по рассмотренію моему как в своих прецептах понятен, так и къ экзерцѣтаціи способен явятся⁵.

¹ Ткачук М. Філософські курси Кієво-Могилянської академії в контексті європейського схоластичного дискурсу // Релігійно-філософська думка в Кієво-Могилянській академії: європейський контекст / Ред.: В. С. Горський та ін. – К., 2002. – С. 63–66.

² *Purchotii E. Institutio philosophica ad faciliorem veterum ac recentium philosophorum lectionem comparata. Editio quarta, prioribus locupletior.* – Paris, 1695.

³ *Winkler J. H. Institutiones Philosophiae Wolfianae Utriusque Contemplativae et Activae.* – Lipsiae, 1735. (Цей трактат, хоч і менший від доробку Пурхоція, все ж мав значний обсяг – бл. 1030 стор.)

⁴ Дело по запросу Киевского митрополита Тимофея Щербацкого префекту Киевский Академии иеромонаху Давиду Нащинскому о том, почему последний не делал философских диспутов (10 мая 1755 г.) // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II (1721–1795). Т. II / Со введ. и прим. Н. И. Петрова. – К., 1905. – С. 151.

⁵ Там само. – С. 174.

Отже, повернення (щоправда на короткий час) до Пурхоція мало вагомим, передусім дидактичні причини, де основною була вимога проведення диспутів, без чого філософська підготовка студентів не вважалась повноцінною ¹, хоч саме в цей час у деякого з викладачів (зокрема Нащинського) і студентів з'являється певна зневіра щодо дієвості диспутицій, побудованих за єзуїтським взірцем. Знаний історик Київської академії Федір Титов стосовно ситуації, що тоді склалася, писав:

Диспути ці мали значення практичних занять... У цей час (середина XVIII ст. – В. К.) вони стали обтяжливими, відтак, студенти почали від них ухилятися... Ці так би мовити приватні диспути... створювали, без сумніву, неабиякі труднощі і для професорів, особливо філософії. Тому дехто з них не вчиняв ніяких диспутів, на що звернув увагу той же Тимофій Щербацький, який вимагав з цього приводу в квітні 1755 р. пояснень від префекта Академії Давида Нащинського ².

Утім чотирма місяцями пізніше Нащинський у листі до Київського митрополита Щербацького просить дозволу викладати філософію, спираючись на більш сучасні, ніж картезіанські опуси Пурхоція, доробки представників вольфівської школи: «Философію Пурхотієву, которая хотя правда полезнѣе от старинных езуитских, только жѣ нынѣ во всей Европе принята и толкуемая Вольфианская философія превосходно полезнѣе, понеже основательнѣе, вразумительнѣе и твердѣе отъ Пурхотіевой» ³.

Які переваги вбачав Нащинський у вольфівській системі? Київський філософ вказує їх декілька: 1) якщо система Пурхоція належала до однієї школи – картезіанства, то вольфівська філософія тяжіє до значно більшого універсалізму, і при цьому вона більше спрямована на людське життя, слугує йому; 2) спрямованість на потреби життя зумовлює те, що її цілком прийнятно застосувати в царині богослов'я, причому її значення таке значне, що без опанування вольфівською філософією в «богословії разве confuse cognitio, а ее вслушав обстоятельно цѣлое богословіе пройти разумно и без учителя можно» ⁴; 3) третю перевагу ми б нині назвали логіко-гносеологічною, пов'язаною з ясністю дефініцій тих термінів, що їх

¹ Вимога проведення диспутів з філософських і богословських дисциплін чітко прописана в «Leges academicae» Київської академії (1734 р.): «У філософії ж і богослов'ї постійні співбесіди (без чого не можна досконало засвоїти пізнання) і часті диспутиції самим ділом (de facto) повинні бути виконувані»: Цит. за: Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею. – С. 104.

² Титов Ф. Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в. – К., 1924. – С. 193–194.

³ Доношение префекта Киевской Академии иеромонаха Давида Нащинского Киевскому митрополиту Тимофею Щербацкому о разрешении преподавать философию по Баумейстеру (2 сентября 1755 г.) // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – С. 176.

⁴ Там само.

використовують у різних філософських дисциплінах, зокрема у натуральній теології:

Вольфіанская философия всѣ термины как в философии, так и богословии употребляемии, ясными дефинициями толкует, да она же всѣ содержит и натуральное богословие, которое свѣт обильный подает всѣ откровенной ¹.

На довершення аналізу переваг цієї «славетної» філософії Нащинський робить такий висновок: система Вольфа не пропонує нічого, що не було б прийнятним (мабуть, ідеться про релігійно-конфесійні питання), оскільки її способи аргументації обмежуються лише досвідом і демонстрацією (раціональним доведенням) ².

Що ж являли собою ті трактати Баумейстера, які в різні роки використовувались як підручники в навчальному процесі багатьох європейських університетів? У середині XVIII ст. в німецьких університетах набула широкого розповсюдження його праця «*Institutiones metaphysicae: ontologiam, cosmologiam, psychologiam, theologiam denique naturalem complectae*» (1738). Цікаво, що, спираючись саме на цю працю, Кант певний час викладав свій курс метафізики. Ідеться про чималий за обсягом текст (майже 660 с.), однак використовувати його як підручник було сутужно, оскільки тут розглядалися лише метафізичні питання, тоді як решту важливих частин філософії (логіку, практичну філософію) автор залишив поза увагою. Тобто, трактатові бракувало такої потрібної для загального підручника з філософії ознаки, як універсальність.

Утім, нас більше цікавить інша праця Баумейстера «*Elementa philosophiae recentioris usibus juventutis scholasticae accommodata*» (1747), оскільки від середини 1750-х рр. саме вона стала базовим підручником з курсу філософії, що її викладали в Академії ³. Варіант логіки, уміщений тут, становить лише два початкові розділи першої частини книжки, де, власне, викладено теоретичну філософію. З огляду на «дидактичну функцію» цієї праці, варто лапідарно виокремити всі частини філософії, розглянуті тут, а саме:

I. *Prolegomena de philosophia eiusque partibus. Logica et Metaphysica.* Обсяг цієї частини (з пролегоменами і логікою включно) – приблизно 350 с.,

¹ Там само.

² Там само.

³ Про те, що в Академії за основу викладу філософських дисциплін взяли саме «*Elementa philosophiae recentioris*», а не якісь інші праці Баумейстера, пише Іван Мірчук: «Перший Д. Нащинський запропонував... взяти за основу філософського навчання підручник Баумейстера “*Elementa philosophiae recentioris*”. Робив це тому, що вже по всій Європі філософія Вольфа зайняла домінуюче становище» (Мірчук І. Християн Вольф та його школа на Україні // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 4. – С. 134). Цей вибір викликає подив, оскільки ця книжка Баумейстера, як для підручника, складена дещо непослідовно. Головне – не вміщено «*Conspectus capitum*», окрім того, класифікація дисциплін у різних частинах тексту має певні відмінності.

що охоплює ледь більше ніж 60 % усього тексту¹. Відповідно до вимог Вольфа, його молодший колега і послідовник включив до книжки виклад теоретичної філософії (щоправда без фізики), з розділами: онтологія, космологія і пневматологія як наука про дух, що складається з психології і натуральної теології²;

II. *Philosophia moralis institutiones, ethiacam et politicam complexae*. Обсяг цієї частини – приблизно 210 с., тобто менш як 40 % тексту³. Тут розглянуто проблематику філософії моралі, а саме: універсальну практичну філософію, в якій з'ясовуються загальні обов'язки та права людини, зокрема ті, що випливають із природного закону; етику – визначення того, як людина мусить скеровувати свої вільні вчинки, а також на яких засадах (інтелектуальних чи емотивних) вона здійснює моральний вибір мотивів і цілей своїх вчинків. При цьому, за Баумейстером, в етиці не розглядаються права й обов'язки людини як члена певної спільноти, оскільки цими питаннями займається політика, що вивчає умови і способи керування людськими діями в громадській, суспільній сфері. Як бачимо, підручник у тематичному плані досить повно відтворює систему Вольфа, однак з певними «лакунами». Немає розділу про економіку – дисципліну, яка, згідно з Вольфом, досліджує засади управління вільними людськими діями за умов «*societatibus minoribus*» (маленьких спільнот) – сімейного господарства (чи домогосподарства). Усім цим питанням у підручнику «не вистачило» місця, про них автор згадує як про щось побіжне, тоді як Вольф присвятив економічній сфері великий латинськомовний трактат⁴. Така увага засновника шкільної філософії до економіки цілком зрозуміла, оскільки дослідження в цій царині входило до його переліку спеціальних дисциплін практичної філософії, поряд з етикою і політикою.

Позаяк «*Elementa philosophia*» охоплювали майже всю вольфівську філософію, її основні теоретичні і практичні частини, методи й концепти, то не дивно, що ця книжка неодноразово перевидавалась, і її широко розповсюджували у європейському університетському просторі. Київська

¹ *Baumeister F. Ch. Elementa philosophiae recentioris usibus iuventutis scholasticae accommodata.* – Lipsiae, 1747. – Р. 1–343. (Щодо логіки, то Баумейстер, як і його вчитель Вольф, ділить її на природну і штучну: *Ibidem.* – Р. 12–13.)

² У цьому підручнику немає вольфівського поділу психології на емпіричну і раціональну, тобто основні визначення душі подаються у межах однієї дисципліни. В певному сенсі це дещо спрощує позицію Вольфа.

³ *Baumeister F. Ch. Elementa Philosophiae recentioris...* – Р. 344–560.

⁴ Див.: *Wolff Ch. Oeconomica methodo scientifica pertractata.* – Hale et Magdeburgicia, 1754. Варто зазначити, що вольфівське розуміння економіки не відповідало засадам класичної економічної теорії, ще й не дивно, оскільки її основи були закладені пізніше – А. Смітом та Д. Рікардо. Для німецького метафізика економіка – це не ефективна підприємницька діяльність, що здійснюється на основі грошей і товарообміну з метою отримання прибутку, а домогосподарська структура, включно з сільською, аграрною, яка забезпечує сімейний добробут.

академія не була винятком, адже в її стінах також тривали інтенсивні пошуки сучасної моделі філософії, а відповідно й нових підручників. Утім, була ще одна обставина, яка спонукала до позитивного сприйняття саме цього доробку німецького вольф'янця викладачами багатьох європейських університетів: підручник мав досить оптимальні розміри, а це неабияк полегшувало засвоєння філософської мудрості студентами та їхню підготовку до практичних занять (диспутів), а водночас надавало їм можливість долучитись до найновішої і найповнішої філософської системи. Про таку «приємну» і корисну «лапідарність» підручника Баумейстера писав у своєму «доношении» Давид Нащинський: «Есть у меня, кромѣ Вѣнклера и других послѣдователей Вольфіевых, Baumeisterus, и ученик и послѣдователь Вольфіев, который сокращенно и весьма внятно учителя своего философію написал»¹.

Звісно, київський професор враховував, що підручник Баумейстера має вагоміші переваги, ніж оптимальний розмір, адже книжка втілювала єдність підходів до найважливіших філософських питань про суще, душу і Бога, а також пропонувала уніфіковану методологію при розгляді цих питань – методологію, що спиралася на принципи послідовного раціоналізму, втіленого в математичному алгоритмі розгортання системи аргументації. Врешті, Нащинський зважав на ще одну обставину: автор підручника не ставив за мету з'ясувати і дати відповідь на дискусійні релігійні питання з позицій певної конфесії, натомість він обмежився їхнім тлумаченням у дусі натуральної теології, тобто суто раціоналістично. Іван Мірчук зазначає, що особлива перевага Баумейстера полягала в тому, що він «ні грошечки не торкав як католицької, так теж протестантської і православної теології, і це було одною з найважливіших причин його великого поширення»².

Однак прийняття остаточного рішення щодо підручника Баумейстера, згідно з тодішньою практикою, потребувало, сказати б, «зовнішньої» експертної оцінки офіційної духовної особи, яка, до того ж, мала би авторитет в академічних колах і була добре обізнана в філософських премудростях. Отож Київський митрополит Тимофій Щербацький звернувся до людини, яка за всіма ознаками повністю відповідала цим вимогам, – до відомого церковного діяча, єпископа Білоруського Георгія Кониського, у недалекому минулому ректора Академії, який вельми успішно прочитав тут декілька академічних курсів з філософії, що мали позитивний розголос³.

¹ Доношение префекта Киевской Академии иеромонаха Давида Нащинского Киевскому митрополиту Тимофею Щербацкому о разрешении преподавать философию по Баумейстеру. // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – С. 177.

² Мірчук І. Християн Вольф та його школа на Україні. – С. 136.

³ Див.: Письмо Киевского митрополита Т. Щербацкого к Могилевскому епископу Георгию Конисскому с просьбою дать свой отзыв о системе философии Баумейстера //

У відповідь Георгій Кониський надіслав не формальну «відписку», а розгорнуту низку аргументів, які власне й уможливили прийняття керівництвом Академії позитивного рішення стосовно цього питання. Перш за все, Кониський зізнається, що йому, на жаль, не довелося серйозно вивчати трактати Пурхоція і Баумейстера, «когда сам в философии по должности мене бывшей положенной упражнялся»¹. Він щиро жалкує, що під час свого викладання філософії в Академії змушений був «на смѣттахъ интерпретовъ Аристотелевъ времени все не потерял бы было»². Однак, аби надати обґрунтовану відповідь на лист Щербацького, він, Кониський, звернувся до праць цих філософів, що й уможливило його висновки та рекомендації. Отож, подана ним загальна характеристика Баумейстера така:

Баумейстеровъ лекція с большою ползою можетъ быти ученикамъ, ибо что ни учится в ней, все основательно, твердо и ясно учится, и нѣтъ кажется ничего, что бы не было средствомъ къ мѣтѣ философии, то есть блаженному чело-вѣческому житію³.

Як бачимо, загальна оцінка дуже висока, причому з погляду не тільки методичного, а й етичного. Окремо Кониський зупиняється на логіці німецького метафізика, її відмінностях від схоластичних «мудрувань у чотирьох фігурах категоричного силогізму». Висновок єпископа звучить вельми радикально і сміливо, як для церковного діяча високого рангу: «Логика его от смеття схолястиков, можно сказать, седмижди перечищенная»⁴. Не менш позитивно Кониський висловлюється про метафізику і етику Баумейстера: «Метафизика твердія основанія прочім дисцѣплѣнам по ея должности полагает. Ethica челоуѣку кѣ познанію себе и своей должности чувствительнѣ очі отворяет»⁵. І навіть математичний метод викладу й доведення філософських положень та концептів не є, на думку Кониського, чимось цілковито новим і неприйнятним, оскільки цей метод, пише єпископ, посилаючись на відповідне місце «Elementa philosophiae», є всього лиш способом легітимного визначення термінів, принципом демонстрації дедукції як постійно діючого елементу розуміння. Про це ба-

Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – С. 177–178. Г. Кониський був автором двох відомих латинськомовних курсів з філософії: «Philosophia peripathetica juxta, numerum quatuor facultatum quadripartite, complectens logicam, ethicam, physicam et metaphysicam in mente principis philosophorum Aristotelis Stagiritae» (1747/48) та «Philosophia juxta numerum quatuor facultatum quadripartite, complectens logicam, ethicam, physicam et metaphysicam» (1749).

¹ Письмо єпископа Георгія Конисского к Киевского митрополиту Тимофею Щербацькому с мненієм о преподаваніи в Академіи философии по Баумейстеру и др. // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – С. 179.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

гато хто писав, зазначає Кониський, однак мало хто дотримувався: «Почему и уступать должны новѣйшим»¹.

Що ж до Пурхоція, то оцінка Кониського не така позитивна. Головний закид: ця філософія непридатна для людського життя, вона є витвором сухої шкільної думки, без опертя на життєвий досвід: «Пурхотіевою філософії мощно сискать, что развѣ въ школѣ годится, а не в житіи человекеском»². Не до вподоби церковному ієрархові й загальна картезіанська настанова автора – тлумачити людину як машину, а також його залежність від Кальвіна у питанні передвизначення людської свободної волі. До того ж, відомому картезіанцю бракує належного обґрунтування тих термінів, котрі слугують підґрунтям для подальшого розмислу, підставою для «правильної» (логічної і послідовної) побудови філософських дисциплін. Кониському подобається, що Баумейстер критикує таких авторів, їх «ганит»³.

У підсумку позитивний відгук Кониського відіграв провідну роль у тому, що Київський митрополит Тимофій Щербацький, як і тогочасний ректор Академії Манасія Максимович, ухвалюють офіційне рішення про викладання філософії за підручником Баумейстера⁴. Таке рішення, як видається, залишалося незмінним упродовж тривалого часу, власне до закриття Академії на початку XIX ст.⁵ На підтвердження цього можна навести відповідне місце з нової навчальної програми Академії, яку затвердив Київський митрополит Єрофій Малицький наприкінці 1798 року. В цій програмі зазначено: «В класі філософському: а) викладати коротку історію філософії; в) логіку, метафізику і вчення про моральність за Баумейстером»⁶. Таким чином і через 40 років після офіційного впровадження Щербацьким та Максимовичем викладання філософії «за Баумейстером» все ще не втратило своєї обов'язкової сили. Цікаво, що таке вирішальне значення Баумейстер зберігає і значно пізніше, свідченням чого є те, що у 1815 р. (тобто напередодні закриття Академії) на вимогу митрополита Серапіона

¹ Там само. – С. 180.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Див.: Доношение Киево-братского игумена и ректора Академии Манассии Максимовича митрополиту Т. Щербацкому о поручении учителю иеромонаху Авраамии Флоринскому временно исполнять обязанности рефекта и преподавать философию по Баумейстеру (2 ноября 1755 г.) // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – С. 181–182; Указ митрополитичий ректору Академии о правах и обязанностях перфекта (ноябрь 1755 г.). // Там само. – С. 182.

⁵ Цікавий і вельми промовистий факт – листування префекта Київської академії Самуїла Миславського з Ф. Баумейстером в 1758 році. Листи німецького метафізика свідчать про велику повагу до київського професора, його філософської освіти.

⁶ Цит. за: Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею. – С. 400.

Александровського академічні викладачі підготували «повні звіти» про ті курси, які вони читали в минулому навчальному році. Отож префект Академії, ієромонах Йоасаф Мохов, який тоді викладав філософію, впевнено звітував: «Прочитано з поясненнями латиною: 1) коротка історія філософії; 2) з філософії Баумейстера прочитано логіку і метафізику»¹.

Чи мало це якесь вирішальне значення для філософської освіти спудеїв Академії? Певною мірою вольфівська філософія дійсно вплинула на тематику й методику викладання філософських дисциплін, оскільки перехід від єзуїтського вишколу, який тримався на середньовічному аристотелізмі та риторичній вправності, до Ляйбніцевсько-Вольфівської «шкільної» філософії безперечно потребував змін. Це стосувалося як лекцій, так і практичних занять. Підручник Баумейстера, що репрезентував «дух і букву» шкільної філософії, назагал не передбачав проведення «диспутацій», оскільки для його засвоєння необхідно було те, що ми б назвали «семінарами», які на той час уже набули деякого поширення по європейських університетах². Це зумовлювалося тим, що вольфівська філософія ставила за мету не тільки навчати (хоч це було, вочевидь, головною метою), а й формувати дослідницькі інтереси, навички аргументації і доведення тез та концептів на основі математичного алгоритму, чіткого руху думки від базових (апріорних) дисциплін (ідеться про онтологію) до набагато складніших моделей світу, людини і Бога, дисциплін, що поєднують як апріорні, так і апостеріорні знання в єдину, гомогенну картину світобудови та його творця – Бога.

Для цього належало переглянути структуру філософських дисциплін, їхню послідовність. Так, логіка, як пропедевтика до всіх філософських дисциплін, не мала пов'язуватись із діалектикою та риторикою, а роль тієї і другої взагалі суттєво меншала порівняно з єзуїтською традицією. Далі слідували не фізика чи моральна філософія, а онтологія, після чого – загальна космологія і психологія (як емпірична, так і раціональна), дисципліни, що вимагали ґрунтового і самостійного вивчення,

¹ Цит. за: *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем Академиею. – С. 470.

² Про певні дидактичні зрушення в академічній системі викладання філософії, викликані зміною засад філософського навчання (від єзуїтського до «шкільної філософії» вольфівського гатунку), свідчить розпорядження ректора Академії Миславського, в якому сказано таке: «Дозволить до вакації обучать философию так, как он возможен, и сколько сил его тому станет» («Мнение ректора Киевской Академии Самуила Миславского о дозволеніи префекту иеромонаху Рувиму Петулинскому преподавать до вакации философию не по инструкции, а так, как он сможет» (11 ноября 1764 г.)). Див.: *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии.* – С. 236).

з докладанням значних інтелектуальних зусиль і часу... І лише на завершальному етапі викладу теоретичної філософії відбувався перехід до природної теології як центральної частини метафізики. Фізика взагалі поставала як окрема філософська дисципліна, оскільки її виклад потребував і знання попередніх метафізичних дисциплін, і опертя на сучасні дослідження природи, причому не на картезіанську фізику (вона на той час уже застаріла), а на динамічну модель природи Ляйбніца (його розрізнення живих і мертвих сил) та, особливо, на механіку Ньютона (принципу механічних законів, гравітації тощо).

Моральна філософія, згідно з вимогами такої шкільної філософії, не передувала, а слідувала за теоретичною, бо виклад етики чи політики вимагав ґрунтовних знань метафізики, особливо онтології і психології. Про це недвозначно писав сам Баумейстер: «Метафізика повинна детально пояснити загальні і головні концепти речей, показати їхнє розрізнення, утвердити положення та аксіоми, які приймаються як загальні засади в інших науках, як-то у фізиці чи моральній філософії та ін., на таких твердих принципах, щоб доведення, засновані на них, були б непорушними»¹. Отож, коли порівняти обґрунтування послідовності викладу філософських дисциплін, що його дотримувався Баумейстер, з тією структурою філософії, якій слідував у своєму курсі Кониський, то побачимо, наскільки вони різняться², причому ця відмінність стосується не лише структури філософського знання, а й методу викладу.

Вочевидь Кониський не спирався на математичну методологію за для обґрунтування своєї метафізики, етики чи натурфілософії, натомість раціоналістична філософська конструкція, якої дотримувався Баумейстер, вимагала дещо інакшого вишколу – вільнішого і водночас формальнішого підходу до опанування філософських наук. Це зумовлювалося тим, що «шкільна» філософія міцно трималась за логіку і «математичну методу» доведення й викладу своїх концептів і принципів.

¹ Baumeister F. Ch. *Elementa Philosophiae recentioris usibus iuventutis scholasticae accommodata*. – Р. 139 (§ 5).

² У Кониського філософські науки викладено за такою послідовністю: логіка, моральна філософія чи етика, фізика і метафізика. Остання складалась лише з онтології та пневматології в сенсі природної теології, а не вчення про людську душу і дух, як у системі Вольфа. Психологія взагалі розглядалась як частина фізики, а не метафізики, що також не відповідало «шкільній» німецькій філософії. До того ж, психологію взагалі не було виокремлено у якусь самостійну дисципліну, вона розглядалась як «трактат» у складі книг, що тлумачили «живе тіло», і все це входило до натурфілософії чи фізики. Зрозуміло, що за такою послідовністю, як, до речі, і вольфівською, стояли певні уявлення про природу філософії, її предметні сфери та, особливо, методи дослідження.

Своєю чергою, така «математична спрямованість» філософування спиралась не просто на вміння спудеїв «зазубрювати» певні тексти для подальшої участі в риторично побудованих диспутах, а на здатність до дедуктивного розгортання системи аргументації на підставі отриманих знань. Ішлося не лише про вивчення певних текстів (Платона, Аристотеля, св. Томи чи Декарта), а й, перш за все, про опанування формально окресленими, системно викладеними філософськими дисциплінами, освоєння яких потребувало від спудеїв уміння логічно, послідовно і водночас самостійно мислити.

Власне цим шляхом починала рухатись європейська університетська освіта, яка дедалі більше переймалась ідеєю навчити самостійному мисленню, що потребувало не механічного засвоєння певних текстів, а вміння ґрунтовно опановувати базові філософські дисципліни, які все більше тяжіли до логіко-математичної методики викладу і доведення.